

Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse arengukava 2013-2019

Kinnitatud Kirjanduskeskuse teadusnõukogu poolt 21.03.2013

1. Sissejuhatus

Käesolev arengukava määratleb Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse (edaspidi Kirjanduskeskus) kui avalik-õigusliku juriidilise isiku autonoomse teadus- ja arendusasutuse tegevussuuna ja arengustrateegia aastaks 2013–2019.

2. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus

Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus on Eesti Teaduste Akadeemia (edaspidi Akadeemia) kui avalik-õigusliku teadusorganisatsiooni asutus, mis moodustati Akadeemia Presiidiumi otsusega 16. veebruarist 1993. aastal Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusosakonna ja sama instituudi koosseisu kuulunud F. Tuglase majamuuseumi baasil ning kujundati 30. märtsil 1998. aastal ümber Akadeemia teadusasutuseks.

Kirjanduskeskuse kolmandaks baasdokumendiks on Akadeemia korrespondentliikme, kirjaniku ja kirjandusteadlase Friedebert Tuglase (1886–1971) testament 8. maist 1970, millega F. Tuglas pärandas kogu talle kuuluva kultuurivara (arhiivraamatukogu, kunstikogu jm.) Akadeemiale eesmärgiga asutada tema elupaigaks olnud majas majamuuseumuurimiskeskus.

Kirjanduskeskus koosneb teadusinstituudist ja kultuuriloolisi kogusid sisaldavast muuseumiosakonnast, mille teadus- ja arendustöö on omavahel tihedalt ja olemuslikult seotud. Kirjanduskeskuse direktori, teadussekretäri ja teadurite tööruumid asuvad hoones Tallinn, Roosikrantsi 6; neid kasutatakse Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi õigusjärglasena 1993. aastal sõlmitud lepingu alusel. Muuseumiosakond asub F. Tuglase endises elupaigas Nõmmel (Väikese Illimari 12), majas, mille ehtasid 1933. aastal kirjanikud Artur Adson ja Marie Under ning mis kuulub Kirjanduskeskuse bilanssi.

Kirjanduskeskuses on 2013. aastal 11 teadustöötajat (neist 6 doktori- ja 5 teadusmagistri kraadiga), muuseumiosakonna juhataja ja 4 tugitöötajat. Lisaks neile on Eesti Teadusfondi grandprojektide ning Kultuurkapitali ja Kultuuriministeeriumi stipendiumide raames kaasatud asutuse tööülesannete täitmiseks veel mitmeid teadlasi.

Kirjanduskeskus haldab F. Tuglase raamatu- ja kunstikogu ning muud pärandvara, samuti osa A. Adsoni ja M. Underi raamatu- ja kunstikogust. Viimastel aastatel on Kirjanduskeskuse kultuurikogu täienenud Ameerika Ühendriikides elavatel väliseestlastelt saadud väärtuslike annetustega (Eesti Kulturfondi Ameerika Ühendriikides kunstikogu, kunsti- ja kirjanduskriitiku Paul Reetsi raamatu- ja kunstikogu), mis vastavad hästi Kirjanduskeskuse uurimuslikule profiilile (mh. väliseesti kirjandus ja kultuur). Kirjanduskeskuse kultuurikogu on avalikult hästi nähtav tänu pidevalt korraldatavatele näitustele ja neid saatvatele uurimuslikele kataloogidele. See on oluliseks spetsialiseeritud uurimisbaasiks Kirjanduskeskuses tehtavale tööle ning avatud kõigile teistele uurijaile ja õppureile.

Kirjanduskeskuse teadus- ja arendustegevuse rahastamine on toimunud riikliku siht- ja baasfinantseerimise, riiklike programmide ning Eesti Teadusfondi grantide varal; neile on lisandunud Kultuurkapitali stipendiumid, Kultuuri- ning Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtotstarbelised eraldised, teistest riiklikest ja vähesel määral ka erakapitalil põhinevatest fondidest laekuvad toetused. Rahvusvaheliste ühisprojektide täitmisel on saadud rahalist tuge ka Saksa kultuuriministeeriumilt ning Saksa ja Soome sõsarasutustelt. Alates aastast 2014 taotletakse Kirjanduskeskuse teadustöö põhirahastust institutsionaalse uurimistoetuse kaudu.

Oma tegevuses juhindub Kirjanduskeskus Eesti Vabariigi põhiseadusega kehtestatud väärtustest ning lähtub Eesti teadus- ja arendustegevuse korralduse seadusest, Akadeemia põhikirjast ja arengukavast, Kirjanduskeskuse põhimäärusest, Eesti teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni strateegiast „Teadmistepõhine Eesti”, riiklike programmide „Eesti keel ja kultuurimälu“ (2009–2013) ning „Eesti keel ja kultuurimälu II“ (2014–2018) põhimõttest.

3. Missioon

Kirjanduskeskus on rahvusvahelise haardega kirjanduse ja kultuuri uurimise asutus, mille põhiülesanne on **kogu eestikeelse ja varasemal ajal Eesti alal viljeldud mitmekeelse baltisaksa kirjakultuuri kompleksne uurimine** ning selline teoreetiline mudeldamine, mis teeb ajaloolise Balti ja hilisema Eesti kirjaruumi nähtavaks, tunnetuslikult huvipakkuvaks ning teiste seda tüüpi ruumidega võrreldavaks ka rahvusvahelises teaduspildis.

Kirjanduskeskus haldab unikaalset kultuurikogu, mis on aluseks asutuses tehtavale teadustööle ja avatud kõigile teistele uurijaile; täiendab kogu vastavalt selle profiilile, tutvustab seda avalikkuse ees ning kannab hoolt tema nõuetekohase säilitamise ja hoidmistingimuste parandamise eest.

Kirjanduskeskus kirjastab kõrgetasemelisi individuaalseid ja kollektiivseid monograafiaid, kogu- ja teatmeteoseid ning teaduslikult kommenteeritud allikapublikatsioone nii eesti keeles kui ka võõrkeeltes.

4. Visioon

Kirjanduskeskus on interdistsiplinaarne kirjanduse ja kultuuri uurimise asutus, kus individuaalne teadustöö on seotud ulatuslike institutsiooniüleste uurimisprojektide juhtimisega nii Eesti-siseselt kui ka rahvusvahelises ulatuses. Koordineeritakse asutustevahelist teaduskoostööd ja arendatakse akadeemilist partnerlust, andes oma panuse kirjandus- ja kultuuriteadusliku, samuti loomingulise järelkasvu õpetamisse Tartu ja Tallinna Ülikoolis ning Eesti Muusika- ja Teatriakadeemias.

Kirjanduskeskus on laialdaste rahvusvaheliste sidemetega uurimisasutus, mis Balti kultuuriareali uurimisel jätkab senist koostööd Läti Ülikooli Kirjanduse, Folkloori ja Kunstide Instituudiga, Leedu Kirjanduse ja Rahvaluule Instituudiga, Balti Germanistika Keskusega Läti Ülikooli juures, Frankfurdi Ülikooliga, Heidelbergi Teaduste Akadeemiaga, Lüneburgi Herderi-Instituudiga, Lüneburgi Nordost-Institut'iga, Müncheni Rachel Carson Center'iga, Soome Kirjanduse Seltsiga, Ungari Teaduste Akadeemia Kirjandusuuringute Instituudiga, Helsingi, Tampere, Turu ja Joensuu ülikoolidega.

Kirjanduskeskus osaleb aktiivselt rahvusvahelises töögrupis, mis tegeleb Teadlaste Harta väljatöötamise ja rakendamisega. Projekti sihiks on Euroopa teadustöö edendamine ning teadlaste tööalase liikuvuse parendamine.

Peamised koostööpartnerid Eestis on jätkuvalt Tartu ja Tallinna Ülikooli humanitaarõppetoolid ja raamatukogud, Eesti Kirjandusmuuseum, Ajaloo Instituut (eriti Keskkonnaajaloo Keskus KAJAK), Eesti Goethe-Selts, Eesti Loodusuurijate Selts, Jakob von Uexküllli Keskus, Eesti Keele Instituut, Eesti Kunstimuuseum, Kultuuriteaduste ja Kunstide Doktorikool, Eesti Teatriuurijate ja -kriitikute Ühendus, Eesti Muusika ja Teatriakadeemia Lavakunstikool, Eesti Teatriliit.

Kirjanduskeskus tagab oma kultuuriloolise kogu aktiivse kasutuse interdistsiplinaarses uurimistöös (kirjandus, kujutav kunst, väliseesti kultuurielu) ja selle edasise populariseerimise. Ühes kogude kasvuga jätkatakse hoidmistingimuste kaasajastamist ja taotletakse muuseumiosakonnale juurdeehitust.

Kirjanduskeskus esindab humanitaarse vaimsuse põhiväärtusi ning lähtub oma töös veendumusest, et humanitaarteaduste üks põhilisi funktsioone ühiskonnas on alal hoida ja edendada vaimse avatuse ja mõtlemise loova paljususe printsiipi, ühtlasi teoreetiliste lähenemiste mitmekesisust. Samal ajal arendatakse eriti loodusmõtte ja keskkonnaajaloo uuringute raames tihedat koostööd loodusteadlastega, püüdes vältida vastasseise teaduse eri valdkondade vahel.

5. Teadustegevuse põhisuunad

(1) Balti- ja eestimaist kirjakultuuri uuritakse avaras ajalises perspektiivis alates 13. sajandi ladina- ja saksakeelsetest kroonikatest kuni 21. sajandi alguse teosteni. Eesti (ja Läti) alal viljeldav kirjakultuur on olnud ajalooliselt mitmekeelne, kuni 19. sajandi lõpuni põhiliselt saksa ja eesti (või saksa ja läti) keele pingeväljas, ent ka ladina, rootsi, vene jmt. keele oluliste mõjudega. See eeldab kirjakultuuri keelteülest **maiscondlikku vaatlust**. Põhiküsimusteks on

siin, (a) mil määral on erinevates keeltes kihistused käsitletavad Eesti/Läti/Baltikumi ühise kultuurimälu mitmekeelse väljundina, (b) mil määral esindavad erinevad keeled erinevaid ideoloogiaid, funktsionaalseid (seisuslikke, poliitilisi, tunnetuslikke jt.) stiile ja adressaatmudeleid, (c) mil määral on kirjakultuur emakeelse kultuuri keeleline pikendus Baltimaades ja mil määral kultuurilise **hübriidiseerumise** produkt ehk balti ristand.

Eesti ala varasemat kirjasõna käsitletakse eriti Saksamaa kultuurielu ja saksa kirjandusloo konteksti arvestades. Saksa ruumist lähtuvad paralleelarendud või ajalises nihkes kultuuriülekanded selgitavad ka eesti kirjanduse käiku. Nende probleemide teoreetilise ja konkreetse lahendamise tegeldakse rahvusvahelise **baltisaksa** kirjakultuuri ajaloo projekti raames, mille tulemuseks on kaheosaline koguteos. Alates 2001 toimub igal teisel aastal rahvusvaheline sümposium, mille ettekandeid avaldatakse kollektiivsete monograafiatena.

(2) Uurimistöö teine kese on **19.–21. sajandi eesti kirjandus**, mis oli algul baltisaksa kirjaruumi osa, aga arenes hiljem sellega teadlikus ideoloogilises ja esteetilises vastanduses. Kultuurimälu mõjustajana ja rahvusliku ideoloogia kujundajana on eriti oluline olnud **ajalooromaani** roll, mida uuritakse eesti-soome võrdleva ühisprojekti raames. Kirjanduskeskus annab välja **Friedebert Tuglase** kommenteeritud „Kogutud teoseid“ ning seda täiendavaid kirjavahetusköiteid ja valimikke, samuti asutuse teise taustaklassiku **Artur Adsoni** teoseid ning korraldab M. Underi, A. Adsoni ja F. Tuglase loomingut uurivaid ja tutvustavaid üritusi. Intensiivne on Teise maailmasõja järgse ja kõige uuema eesti kirjanduse uurimine uuenduslikest esteetilisest ja sotsiaalsetest vaatenurkadest.

(3) Eesti kirjakultuuri uuritakse **globaalses ulatuses**. Suure osa kultuuritegelaste siirdumine eksiili pärast Teist maailmasõda tähendas nii eesti kultuuri massilist siiret talle võõrasse keskkonda Rootsis, Ameerikas, Austraalias jm. kui ka uue kodumaa kultuurimõjude ülekannet eestikeelsesesse meediumi. Mil määral võimendas väliseesti kultuuri teke eesti kultuuri vaimset globaliseerumist ja mil määral soodustas hoopis rahvuslikku kapseldumist, see on esmane küsimus, millest hargnevad paljud teised. Pärast koguteose „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil“ (2008) ilmumist on jätkunud **pagulas- ja väliseesti** kultuuri uurimine, mida on toestanud ka muuseumiosakonna kogude täienemine.

(4) Oluline on eesti kultuuri **moderniseerumisprotsessi** uurimine 20. sajandi algupoolel, mis tõi kaasa (nagu hiljem väliseesti kultuuriski) läänemaiste kultuurimõjude intensiivse ülekande eestikeelsesesse meediumi. Tooniandvaks oli F. Tuglase, A.H. Tammsaare, J. Aaviku, A. Kalda jt. looming. Kirjakultuuri kõrval on selles valdkonnas oluline **figuraalsete märgisüsteemide** vaatlus, mida kajastavad muu seas mitmed Kirjanduskeskuse enda ja koostöös teiste asutustega korraldatud näitused. Alates 19. sajandi algusest toimus rahvusliku eeskujukultuurina eeskätt keeleliselt ja folkloorsetel lähedane **soome kultuur**, mis mõjutas ka 20. sajandi alguse modernismi omaksvõttu. 1990. aastail tihedad suhted Soome teadlastega on taas aktiivsed just ühiste võrdlevate modernismiuuringute pinnal.

(5) Eesti kirjanduse ajalooline analüüs ei ole mõeldav ilma **Balti kirjandusareali** tundmiseta. Baltisaksa kultuuri sirmi all kuulusid tänane Eesti ja Läti ala aastasade jooksul põhiliselt ühte ning see jättis jälje mõlema rahvuskirjanduse sarnasesse arengusse ka 19.–20. sajandil. 20. sajandil sarnastus Eesti ja Läti arengutega ka Leedu. Eesti-läti-leedu võrdlevad

kirjandusuuringud ja tihe kontakt naabermaade teadlastega on andnud tulemuseks Balti riikide kirjanike leksikoni ning mitmeid Eestis ja välismaal ilmunud ühismonograafiad. Järjekindlalt korraldatakse rahvusvahelisi Balti kirjandusteadlaste konverentse.

(6) Uuritavaid tekste iseloomustab **žanriline mitmekesisus**. Esiteks ei paikne kirjakuultuuri keskmes sugugi mitte alati ilukirjandus (nt baltisaksa kirjakuultuur). Teiseks eeldab ka diskursianalüütiline lähenemisviis ideede ja mõttefiguuride rändamise žanriülest vaatlust. Kultuuri moderniseerumise mõjustajad olid paljuski Euroopa ideedeajaloos olulised mitteletristlikud tekstid, samuti kujutava ja lavakunsti teosed. Ilukirjanduse ja dramaturgiliste tekstide (Madis Kõiv, A. H. Tammsaare teoste lavatöötused jm.) kõrval on Kirjanduskeskuses vaatluse all historiograafilise (ajalookirjutuse ajalugu), filosoofilise, publitsistliku, haridusliku ja argikultuurilise tekstiloome mitmesugused vormid. Rahvusvahelise uurimisprojekti raames rajatakse alus Balti ajaloolise **toidukultuuri** käsitlemiseks ja avaldatakse tulemusi juhtivate ajakirjade erinumbrite ning isikumonograafiana. Osaletakse aktiivselt **Eesti teatri ajaloo** kirjutamisel asutustevahelise uurimisprojekti koosseisus.

(7) Interdistsiplinaarse kirjandus- ja kultuuriuurimise **teoreetilise baasi** väljatöötamine. Et lõppeesmärk on kirjeldada Eesti ala kirjakuultuuri arengut üldisemat laadi (euroopalike, ülemaailmsete) kultuuriprotsesside väljendusena, siis on tähtis paigutada see hästi toimivasse kontseptuaalsesse raami. Viljakad on olnud diskursianalüüsi, kultuuriretooriliste mudelite, postkoloniaalse ja kultuuriülekannete teooria, mälu- ja soouuringute rakendused. Olemasolevaid teoreetilisi skeeme arendatakse algupärase uurimismaterjali põhjal loovalt edasi, tagades empiiria ja teooria võimalikult suure sidususe ning uurimuste hea loetavuse. Teoreetiliste taustauuringute raames vaadeldakse mõnede alusmõistete ja mõttemallide ajalugu Euroopa kultuuris: antiteetilise mõtlemise traditsioon, lõpmatuse mõiste interdistsiplinaarne ajalugu, retoorilised figuurid, dekadents, minakirjutus, grotesk. Neil teemadel valmivad isikumonograafiad.

6. Arendustegevus

Arendustegevuse käigus kirjastatakse algupäraseid uurimusi, publitseeritakse eesti ja baltisaksa kirjanduse ning humanitaarkultuuri allikmaterjale, hooldatakse kõrge väärtusega arhiivraamatu- ja kunstikogu, korraldatakse rahvusvahelisi ja Eesti-siseseid teaduskonverentse, kultuuriloolise suunitlusega kunstinäitusi, populariseerivaid ja üldkultuurilisi üritusi (Friedebert Tuglase novelliauhinna ja ajakirja „Looming“ aastaauhinna kätteandmine, Teadlaste Maja üritused, rahvusvahelised tõlkijate seminarid jm.).

Muuseumiosakond teenindab uurijaid ja külastajaid, viib läbi loeng-ekskursioone, väljastab digitaalset arhiivimaterjale ja jagab kultuuriloo-alast infot. Toimub arhivaalide pidev konserveerimine ja restaureerimine, digitaalsete tagatis- ja kasutuskooptate ning infopankade loomine ja haldamine.

Kirjanduskeskuse väljaanded ilmuvad raamatusarjades „Collegium litterarum“ (kirjandus- ja kultuuriloolised monograafiad, koguteosed, artiklikogumikud), „oxymora“ (teoreetilise kaldega autorimonograafiad), „Moodsa eesti kirjanduse seminar“ (ühele teosele pühendatud kollektiivmonograafiad), „Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse kultuuriloolised kogud“ (uurimuslikud kataloogid, artiklikogumikud), samuti sarjavälise üllitistena. Sellele lisaks publitseerib Kirjanduskeskus rahvusvahelise koostöö raames oma projektide teadustulemusi teiste (Saksa, Soome, Läti, Leedu) kirjastuste kaudu.

Kirjanduskeskus korraldab regulaarselt rahvusvahelisi Balti kirjakuultuuri sümposioone, Baltimaade kirjandusteadlaste konverentse, Eesti-Soome ja Eesti-Läti kirjandus- ja kultuuriuurijate ühisseminare, Balti toidukultuuri rahvusvahelise uurimisrühma konverentse, F. Tuglase, M. Underi ja A. Adsoni elule ja loomingule pühendatud konverentse ja seminare, kultuuri- ja teatriloo seminare (nt. M. Kõivu loomingust), ühele kirjandusteosele pühendatud interdistsiplinaarseid tekstiseminare, kirjanike rahvusvahelisi ja kodumaiseid tähtpäevaüritusi. Neile lisanduvad muud rahvusvahelised ja kodumaised üritused. Oma jooksva töö tulemusi tutvustavad Kirjanduskeskuse teadurid igakuistel avatud sissepääsuga väikeseminaridel.

7. Personal ja juhtimine

Kirjanduskeskuse direktori kinnitab tähtajaliselt kuni viieks aastaks ametisse Akadeemia juhatus avaliku konkursi tulemuste alusel. Kirjanduskeskuse direktori puhkusel või pikaajalises lähetuses olles täidab tema ülesandeid kas teadussekretär või muuseumiosakonna juhataja.

Kirjanduskeskuse nõuandva ja suunava organina töötab 13-liikmeline teadusnõukogu, mille koosseisu kinnitab Akadeemia juhatus ja kelle volitused kehtivad viis aastat. Teadusnõukogu esimeheks on Kirjanduskeskuse direktor ja aseesimeheks Kirjanduskeskuse teadussekretär. Lisaks neile kuulub nõukokku veel neli Kirjanduskeskuse töötajat ja seitse välisliiget, kes tagavad kollegiaalse kontakti sõsarasutustega.

Kirjanduskeskuse vanemteadurid ja teadurid on teaduskraadiga isikud, kel on oma valdkonnas silmapaistvaid teaduslikke saavutusi. Kirjanduskeskuse teadustöötajate seas on ka välisriikide kodanikke, kelle uuringud toetavad Kirjanduskeskuse teadustegevuse põhisuundi ja kelle kaudu tagatakse parem side välisriikides tehtava analoogilise teadustööga.

Noorte uurijate kaasamine teadustöösse võib toimuda nii institutsionaalse ja personaalse uurimistoetuse kui ka grandiprojektide, stipendiumide ja riiklike programmide projektide kaudu. Kirjanduskeskus võimaldab end teadustöös arendada kraadiõppureil ja praktikantidel.

8. Kultuuriloolised kogud (teaduskogu)

Kirjanduskeskuse taristu „Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse kultuuriloolised kogud (teaduskogud)“ fondides on kokku üle 53 000 säiliku, sh. kunstikogus ligi 1200 taiest ja

arhiivraamatukogus 21 000 köidet, samuti fonoteek, fotokogu jm. Kunstikogu andmestik on digitaliseeritud, digitaalversioonina on kättesaadav ka suurem osa kunstiteoseist. Raamatukogu andmestik on digitaliseeritud ca 75% ulatuses, töö viiakse lõpule lähiaastail.

Nii raamatu- kui ka kunstikogu on viimasel viiel aastal tõhusalt täienenud Kirjanduskeskuse uurimuslikule profiilile sobivate säilikutega (väliseesti kunst ja kirjandus, sh. M. Underi ja A. Adsoni looming, lisaks umbes 1000 bibliofiilset ning kunsti- ja kultuurialast raamatut), mida on avalikkusele tutvustatud nii näituste kui ka ajakirjanduses ilmunud artiklite vahendusel. Kultuurikogu erinevate osade näitusi on korraldatud peaaegu igal aastal ning kõik väljapandud kunstitööd on reprodutseeritud uurimuslikke artikleid sisaldavates kataloogides. USA eestlaste annetused annavad tunnistust Kirjanduskeskuse kui taristu haldaja prestiiži kasvust. Uute kogude ülevõtt on osalt olnud hääbuva väliseesti kultuuri päästeaktsioon ja tähendanud vastutustundlikku tööd kogude komplekteerimisel, transportimisel, rekonstrueerimisel ja esteetiliselt nauditaval eksponeerimisel. Kogudel põhinevasse uurimistöösse on kaasatud kraadiõppurid ja teaduspraktikandid.

Kirjanduskeskuse muuseumiosakonna maja Väikese Illimari 12 renoveeriti aastail 2002–2008: vahetati aknad ja katus, soojustati välisvooder, uuendati ventilatsiooni- ja kanalisatsiooniseadmeid. Ehitati välja uus valve- ja tuleohutussüsteem. Aastail 2013–2014 on eesmärk minna elektrikulu vähendamiseks ja tööruumide paremaks soojendamiseks üle elektriküttelt õhksoojuspumpadega või mõnel muul viisil kütmisele. Pikemas perspektiivis vajab kultuuriloolisi kogusid sisaldav maja hoiu- ja säilitustingimuste edasist parandamist, hoidlate rekonstruktsiooni (sh. kliimaseadmed, uued põrandad) ning interjööride üldist värskendamist.

Pidevalt täieneva raamatu- ja kunstikogu nõuetekohaseks ja esteetiliselt atraktiivseks hoidmiseks tuleb tervikliku ja optimaalse lahendusena kõne alla maja juurdeehitus, mille projekteerimise kallal alustati tööd majandussurutisele eelnevail aastail. Lähema viie aasta vältel taotletakse selle töö jätkamist ja elluviimist.